

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

Συντελεστές έκδοσης πρακτικών

Επιστημονική επιμέλεια:

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σελιδοποίηση – ηλεκτρονική επεξεργασία:

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σχεδιασμός εξώφυλλου:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΠΠΟΣ

Εικόνα εξώφυλλου:

Πέλοπας, λεπτομέρεια από παράσταση αττικού ερυθρόμορφου αμφορέα. Περί το 410 π.Χ. Arezzo, Museo Archeologico Nazionale (πηγή: Μ. Τιβέριος, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Ελληνικά Αγγεία*, Αθήνα 1996, εικ. 178, επεξεργασία: Γ. Κάππος).

ISBN 978-960-89611-6-6

2018 © Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Συντελεστές Διεθνούς Συνεδρίου
«Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)

Επιστημονική Επιτροπή

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ (Πρόεδρος)
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Αντιπρόεδρος)
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ
Επιγραφικό Μουσείου

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

† ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
(Πρόεδρος)
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ (Αντιπρόεδρος)
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ
Επιγραφικό Μουσείου

ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΣΣΥΒΑ
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΦΡΙΤΖΙΛΑΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

Συνεργασθέντες φορείς

Υ.ΠΟ.ΠΑΙ.Θ.Π.Α., Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών
Επιγραφικό Μουσείο

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	ix
----------------------	----

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	xiv
--------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

<i>Πρόλογος των επιμελητών</i>	3
<i>Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (1ο ΑΕΠΕΛ)</i>	4

Α. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

Ανδρέας Ι. Ντάρλας <i>Η παλαιολιθική εποχή στη νότια Πελοπόννησο: είκοσι χρόνια έρευνας στη χερσόνησο της Μάνης</i>	9
Παρασκευή Ελεφάντη – Ελένη Παναγοπούλου <i>Λακωνίς Ι. Ένα τοπόσημο της Μέσης Παλαιολιθικής Μάνης</i>	21
Μιχάλης Γκαζής <i>Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων</i>	33
Αιμιλία Μπάνου <i>Επανάραξη αρχαιολογικής έρευνας στο μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: 2011-2012</i>	47
Κωνσταντίνος Νικολέντζος – Σωτήρης Λαμπρόπουλος <i>Ο ποταμός Αλφειός σαν μεθοριακή γραμμή και χώρος κατοίκησης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού</i>	59
Ανδρομάχη Βασιλοπούλου – Στέφανος Κεραμίδας – Σοφία Σπυροπούλου <i>Επ-ανασκάπτοντας έναν πρώιμο θολωτό τάφο στην Καζάρμα Αργολίδας</i>	79
Σοφία Βουτσάκη – Ιωάννα Μουτάφη – Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Δώρα Κονδύλη <i>Το Βόρειο Νεκροταφείο στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και η εξέλιξη των ταφικών εθίμων στην αρχή της μυκηναϊκής περιόδου</i>	91
Ζαχαρούλα Λεβεντούρη – Σταυρούλα Γιαννούλη <i>Χελιδόνι Π.Ε. Ηλείας. Μια νέα συστάδα μυκηναϊκών τάφων στη θέση Διαμαντάκου-Μαργαζή</i>	101
Κωνσταντίνα Ακτύπη <i>Η τοπογραφία της περιοχής της Χαλανδρίτσας Αχαΐας και το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου</i>	111
Χριστοφίλης Μαγγίδης <i>Κάτω Πόλη Μυκηνών 2003-2012: Τα υστερομυκηναϊκά ευρήματα</i>	127
Δημήτρης Χατζηαγγέλου <i>Το σπήλαιο της Κλένιας: κατοίκηση και λατρευτικότητα</i>	137

Λεωνίδας Σουχλέρης <i>Λίθινα εργαλεία και αντικείμενα μικροτεχνίας από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στον λόφο Κλαράκι στο οροπέδιο της Ασέας Αρκαδίας. Η διακίνηση του οψιανού στην ΝΑ Πελοπόννησο</i>	145
--	-----

Λεωνίδας Σουχλέρης – Γαρυφαλλιά Σμέρου <i>Κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στη θέση Κλαράκι στην περιοχή της Ασέας Αρκαδίας</i>	153
--	-----

Σταμάτης Φριτζίλας – Θεώνη Χριστοφίλου – Αθανάσιος Βρεττός <i>Προϊστορική κεραμική και λίθινα τέχνηρα από την ανατολική Αρκαδία</i>	163
--	-----

Σωκράτης Σ. Κουρσούμης – Μερκούριος Γεωργιάδης <i>Μια πρωτοελλαδική εγκατάσταση στη θέση «Κουτουμάτσα» της Αρχαίας Κορίνθου</i>	171
--	-----

B. ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Σταμάτης Α. Φριτζίλας <i>Η Ακρόπολη του Αρκαδικού Ορχομενού το 2012</i>	183
--	-----

Σταμάτης Α. Φριτζίλας <i>Ανασκαφή πόλης αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στα Περιβόλια Μεγαλόπολης (2008-2011)</i>	191
---	-----

Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Ιφιγένεια Λεβέντη <i>Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης Καρποφόρων στον Άγιο Σώστη Τεγέας</i>	199
---	-----

Γεώργιος Μοστράτος <i>Οι αετωματικές συνθέσεις και τα ακρωτήρια του ναού της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα. Εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση</i>	207
--	-----

Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος – Ιωάννα Ευσταθίου <i>Η έννοια της «ανάπτυξης» και της διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων στους τοπικούς φορείς της Αρκαδίας κατά τη δεκαετία του 1950, όπως προκύπτουν από το παλαιό αρχείο της Νομαρχίας Αρκαδίας</i>	217
--	-----

Ζωή Ασλαματζίδου-Κωστούρου <i>Γεωμετρικό νεκροταφείο στην Κόρινθο</i>	229
--	-----

Φωτεινή Α. Μπαλλά <i>Εισηγμένη κεραμική σε ταφικά σύνολα της Σικυώνας (τέλη 7ου αι. – 300 π.Χ.)</i>	237
--	-----

Γιάννης Λώλος <i>Η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων ετών στο πλάτωμα της Σικυώνας</i>	249
--	-----

Κατερίνα Τσάκα <i>Ανασκαφή νεκροταφείου ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου βόρεια της Αρχαίας Κορίνθου (1ος-6ος αιώνας μ.Χ.)</i>	259
--	-----

Ελένη Σαρρή <i>Πρόσφατα ευρήματα των αρχαϊκών χρόνων από το Άργος</i>	271
--	-----

Γεωργία Ήβου <i>Ταφικά σύνολα ιστορικών χρόνων στον βόρειο και βορειοανατολικό τομέα της πόλης του Άργους</i>	285
--	-----

Γιάννης Καρατζίκος <i>Η νεκρόπολη της Ερμιόνης. Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι</i>	299
---	-----

Παναγιώτα Αναστασιάδου – Αφροδίτη Παχύγιαννη <i>Το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποκατάστασης της δωρικής κιονοστοιχίας στη Θόλο της Επιδαύρου. Μελέτη – Εφαρμογή</i>	309
--	-----

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης – Ευάγγελος Καζολιάς – Παναγιώτα Αναστασιάδου <i>Επανεξέταση του «Κτιρίου Ε» και του «Βωμού του Απόλλωνος» στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου</i>	319
---	-----

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Μαρία Τσούλη – Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές</i>	329
Μαρία Τσούλη <i>Το έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στη Λακωνική Μάνη, 2006-2009. Τα πορίσματα των ερευνών</i>	353
Μαρία Τσούλη <i>Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό των Ταιναρίων. Συμβολή στη μελέτη της οικιστικής αρχιτεκτονικής και της τεχνικής κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων στη Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο</i>	377
Δημήτριος Βλαχάκος <i>Νέα στοιχεία για το ελληνιστικό τείχος της Σπάρτης</i>	397
Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Αγροτικές εγκαταστάσεις στη Λακωνική</i>	407
Αθανάσιος Θέμος – Ελένη Ζαββού – Mieke Prent – Stuart MacVeagh Thorne <i>Η ακρόπολη του Σελινούντα (Λακωνία)</i>	421
Ελένη Ζαββού – Αθανάσιος Θέμος – Χρύσανθος Κανελλόπουλος <i>Παρατηρήσεις στην αρχαία πόλη του Γυθείου μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα των ετών 1994-2006</i>	425
Γιώργος Δουλφής <i>Κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία. Μία μαρτυρία ακμής και πολιτιστικής συνέχειας</i>	435
Γρηγόρης Βαφειάδης <i>Χάλκινο tintinnabulum από την Αρχαία Σπάρτη</i>	453
Άρης Τσαραβόπουλος – Γκέλη Φράγκου – Ευάγγελος Κρουστάλης <i>«Παλιόκαστρο» Κυθήρων. Ένας λακωνικός οικισμός σε ένα λακωνικό νησί</i>	457
Δημήτρης Σ. Σούρλας <i>«Τὰ δὲ Κύθηρα νήσος ἐστίν, ἐπίκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν». Τα γλυπτά των Κυθήρων και η μαρτυρία τους για την ιστορία και τις σχέσεις του νησιού</i>	467
Kyriakos Psaroudakis <i>Fire sacrifices and enagismoι at the Sanctuary of the Hero in Ancient Messene</i>	483
Παναγιώτα Τσιλογιάννη <i>Αμφορείς από την αρχαία Μεσσήνη: η τοπική παραγωγή</i>	491
Μαγδαληνή Βασιλειάδου <i>Οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα από την Αρχαία Μεσσήνη. Μια πρώτη παρουσίαση</i>	501
Έλενα Κ. Παρτίδα <i>Μετασεισμική αρχιτεκτονική Ολυμπίας. Ο αντίκτυπος των φυσικών φαινομένων στη νοοτροπία των αρχιτεκτόνων κατά τον 4ο αι. π.Χ.</i>	511
Χρήστος Ματζάνας <i>Κατάλοιπα ιερού των πρώιμων ιστορικών χρόνων στον Άγιο Ανδρέα (Φειά) Κατακόλου Ηλείας</i>	515
Μιχάλης Πετρόπουλος <i>Ρωμαϊκές μαρμαρίνες κίστες από σωστικές ανασκαφές της Πάτρας</i>	531
Αθανάσιος Ριζάκης – Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος – Ελένη Σιμώνη <i>Συμβολή στη μελέτη των ρωμαϊκών κτηματολογίων στη Δυμαία χώρα με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών</i>	561
Άρτεμις Μανιάκη <i>Ρωμαϊκό νεκροταφείο στα Βραχναίικα δυτικής Αχαΐας</i>	571
Christa Schauer <i>Γεωμετρική κεραμική από τους Λουσούς. Νέα στοιχεία για την πρώιμη ιστορία της πόλης</i>	585

Αγγελική Λαμπάκη <i>Θεατρικά οικοδομήματα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην Πελοπόννησο</i>	595
Κατερίνα Τζαβελοπούλου <i>Τελετουργική πρακτική προς τιμήν των ηρώων στην Πελοπόννησο</i>	607
Έλενα Κόρκα – Joseph L. Raif <i>Ανασκαφική έρευνα στη θέση Ράχη Κουτσογκίλλα Κεγχρεών Κορινθίας</i>	617
Έλενα Κόρκα – Αναγνώστης Αγελαράκης <i>Νέα στοιχεία περί της πώρινης γραπτής σαρκοφάγου Φανερωμένης Χιλιομοδίου</i>	627
Γκιώνη Μαρία <i>Η εξερεύνηση μιας οικίας των κλασικών χρόνων στην Κυρά Βρύση Ισθμίας</i>	635
Θεοτόκης Θεοδούλου <i>Ποντισμένα κτηριακά κατάλοιπα στη Δάρδιζα Ερμιόνης</i>	649
Σταματούλα Μακρυπόδη <i>Σφραγίσματα σε πηλό από την Πελοπόννησο. Διαχρονική και διατοπική εξέταση (από τους γεωμετρικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους)</i>	655
Άννα Αλεξανδροπούλου <i>Παρατηρήσεις σε γνωστά ειδώλια και σε έναν άγνωστο ναΐσκο από την Πελοπόννησο</i>	663

Γ. ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ – ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Νικόλαος Σιώμκος <i>Η αναδιαμόρφωση ενός υστεροβυζαντινού ναού κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οι τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Νικολάου στο Βαλτεσινίκο Αρκαδίας</i>	677
Susanne Metaxas <i>Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στο Παλλάντιον στην πρωτοβυζαντινή εποχή</i>	689
Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Νεκτάριος Ι. Σκάγκος <i>Σωστική ανασκαφή στη θέση Εκκλησιές Βουτιάνων Λακωνίας</i>	701
Μιχάλης Κάππας <i>Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα και Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης σε δύο βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας</i>	709
Νικόλαος Ζίας – Μαρία-Χρυσούλα Στάικου – Κωνσταντίνος Πάντος – Κωνσταντίνα-Παρασκευή Δουβόγιαννη <i>Νικόαστρο Πύλου. Αποκατάσταση Ι. Ναού Μεταμόρφωσης Σωτήρος</i>	727
Ιωάννα Αγγελοπούλου – Σοφία Κίγκα – Ελένη Ταβουκτσιή <i>Μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου του Κάστρου Μεθώνης</i>	737
Αναστασία Κουμούση <i>Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημοσίου έργου και η μεταφορά του</i>	747
Αναστασία Λερίου – Ελένη Γ. Μανωλέσσου <i>Βασιλική Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου: επανεξέταση δεδομένων του χώρου και του μνημείου</i>	761
Αμαλία Ανδρουλιδάκη – Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Αντωνία Μαρδά-Στυψιανού – Αναστασία Τσακμάκη <i>Η πρόσφατη έρευνα στο κάστρο Γερακίου. Τα κοσμικά κτίσματα του οικισμού</i>	771
Ιωάννα Καράνη <i>Νεότερα στοιχεία για την Ιερά Μονή Μαρδακίου</i>	781
Ελένη Γεωργούλη <i>Οθωμανική αρχιτεκτονική στο Κάστρο Ακροκορίνθου. Αποκατάσταση και επανάχρηση Τεμένους Α΄</i>	791

Αναστασία Λερίου – Νικήτας Πάσσαρης <i>Ο Δημήτριος Ι. Πάλλας και η αρχαιολογία της παλαιοχριστιανικής Πελοποννήσου από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι σήμερα</i>	801
Έλλη Τζαβέλλα <i>Βυζαντινή κεραμική από την Αρχαία Κόρινθο και οι μαρτυρίες της για την οικιστική μορφή της πόλης</i>	811
Alexandra Konstantinidou <i>Medieval pottery from two Messenian churches: the Transfiguration at Metamorfosi (Skarmingas) and Saint Nicholas in Aipeia</i>	825
Νικόλαος Βασιλάκης <i>Πήλινες καπνοσύριγγες και λουλάδες ναργιλέ από το Κάστρο Πάτρας</i>	835
Δ. ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ: ΥΔΑΤΙΝΟΙ ΠΟΡΟΙ	
Αθανάσιος Θέμος – Νικολέττα Κουλογεωργίου <i>Νέα τμήματα υδραγωγείου της Σπάρτης</i>	855
Αθανάσιος Θέμος– Αλέξανδρος Στρατής <i>Το υδραγωγείο του Γυθείου. Νέες επισημάνσεις και παρατηρήσεις</i>	861
Σταύρος Δ. Γιαννόπουλος <i>«Γή και ὕδωρ» ως αιτία δικαστικής διένεξης μεταξύ πόλεων των Ελευθερολακώνων</i>	869
Γιάννης Χαιρετάκης <i>«Τὸ ὕδωρ ἐτέρωσε τρέψας». Η εκτροπή ενός ρέματος στα Μέγαρα</i>	879
Μηλιά Γιαννακούλη <i>Υστερορωμαϊκός αγωγός από τα έργα αποχέτευσης στο Άργος</i>	889
Ευαγγελία Μαλαπάνη <i>Ρωμαϊκά βαλανεία στο Πεταλίδι Μεσσηνίας</i>	897
Ολυμπία Βικάτου <i>Το ρωμαϊκό λουτρό της Σκαφιδιάς</i>	905
Yannis Lolos – Cees Passchier – Gül Sürmelihindi <i>Carbonate deposits in Roman aqueducts as a data source: examples from Corinthia and Argolis</i>	915
Άννα Σφήκα <i>Αρχαιολογικές μαρτυρίες της διαχείρισης των υδάτων στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου</i>	923
Ανδριάνα Κώτση – Παρασκευή Αρμένη <i>Σωστική ανασκαφή λουτρικής εγκατάστασης στη θέση Μουχτέικο Καραβά Λακωνίας</i>	937
Γιώργος Β. Νικολάου <i>Αίτημα των κατοίκων των χωριών Μπερζοβά και Αγιωργίτικα Αρκαδίας προς την οθωνική κυβέρνηση για την αποστράγγιση των λιμναζόντων στην πεδιάδα της περιοχής υδάτων (1833-1835)</i>	947

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αγελαράκης Αναγνώστης
Professor of Anthropology
Adelphi University
agelarakis@adelphi.edu

Αγγελοπούλου Ιωάννα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
ioanna@castello.gr

Ακτύπη Κωνσταντίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kaktipi@culture.gr, konst.aktypi@gmail.com

Αλεξανδροπούλου Άννα
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
anna.alexandropoulou@hol.gr

Αναστασιάδου Παναγιώτα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου
anast_you@yahoo.com

Ανδρουλιδάκη Αμαλία
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης
Νεωτέρων και Σύγχρονων Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
aandroulidaki@culture.gr

Αρμένη Παρασκευή
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
timandra13@hotmail.com

Ασλαματζίδου-Κωστούρου Ζωή
Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
nikos_zoe_k@hotmail.com

Βασιλάκης Νικόλαος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nikosvasilakis91@gmail.com

Βασιλειάδου Μαγδαληνή
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
magdavasi@yahoo.gr

Βασιλογάμβρου Αδαμαντία
Δρ. Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
adapanvas@gmail.com

Βασιλοπούλου Ανδρομάχη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
avasilopoulou@culture.gr

Βαφειάδης Γρηγόρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
gvafeiadis@culture.gr

Βικάτου Ολυμπία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος
olvikatou@yahoo.gr

Βλαχάκος Δημήτριος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Dvlachakos@hotmail.com

Βουτσάκη Σοφία
Professor of Greek Archaeology
University of Groningen
s.voutsaki@rug.nl

Βρεττός Αθανάσιος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
jahlive1985@hotmail.com

Γεωργιάδης Μερκούριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Honorary Research Fellow
University of Nottingham
merkourisgeorgiadis@hotmail.com

Γεωργούλη Ελένη
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
lneg77@gmail.com

Γιαννακούλη Μηλιά
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
milgiannakouli@gmail.com

Γιαννόπουλος Σταύρος
Δρ. Αρχαίας Ιστορίας
Ειδικός Γραμματέας Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών
gianno75@hotmail.com

Γιαννούλη Σταυρούλα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
efahle@culture.gr

Γκαζής Μιχάλης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

Γκιώνη Μαρία
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
maria_gkioni@yahoo.gr

Δουβόγιαννη Κωνσταντίνα-Παρασκευή
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
cv98188@yahoo.gr

Δουλφής Γεώργιος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gdoulfis@yahoo.gr

Ελευθερίου Ευαγγελία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
evaelef@yahoo.com

Ελεφάντη Παρασκευή
Δρ. Αρχαιολόγος
The Malcolm H. Wiener Laboratory for
Archaeological Science, A.S.C.S.A.
paraskevielefanti@gmail.com

Ευσταθίου Ιωάννα
Αρχαιολόγος-Σπηλαιολόγος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
gianna_efstathiou@yahoo.gr

Ζαββού Ελένη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Ζίας Νικόλαος
Ομότιμος Καθηγητής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ήβου Γεωργία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
g_inou@yahoo.gr

Θέμος Αθανάσιος
Δρ. Αρχαιολόγος
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Θεοδούλου Θεοτόκης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
t_theotokis@hotmail.com

Καζολιάς Ευάγγελος
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
vkazolias@gmail.com

Κανελλόπουλος Χρυσάνθος
Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
chrys_kane@arch.uoa.gr

Κάππας Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Καράνη Ιωάννα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Αναστύλωσης Βυζαντινών και
Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ikarani@tee.gr

Καραπαναγιώτου Άννα Βασιλική
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
akarapanagiotou@culture.gr
akarapanagiotou@gmail.com

Καρατζίκος Ιωάννης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
ikaratzikos@yahoo.gr

Κεραμίδας Στέφανος
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
efakyk@culture.gr

Κίγκα Σοφία
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
sofiakiga2005@hotmail.com

Κονδύλη Δώρα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
dorakondyli@yahoo.gr

Κόρκα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και
Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ekorka@culture.gr

Κουλογεωργίου Νίκη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
nikiklg6@yahoo.gr

Κουμούση Αναστασία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
anitakoumousi@yahoo.gr

Κουρσούμης Σωκράτης
 Αρχαιολόγος, Υποψήφιος διδάκτωρ
 Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
 Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 skoursoumis@yahoo.gr

Κρουστάλης Ευάγγελος
 Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 e_kroustalis@yahoo.gr

Κώτση Ανδριάννα
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 andekot@yahoo.gr

Λαμπάκη Αγγελική
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
 agelika_l@yahoo.co.uk

Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
 Ομότιμος Καθηγητής
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 labrin@otenet.gr

Λαμπρόπουλος Σωτήρης
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
 Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 sotiris.lambropoulos@gmail.com

Λεβέντη Ιφιγένεια
 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
 levnic@hol.gr

Λεβεντούρη Ζαχαρούλα
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
 zleventouri@culture.gr

Λερίου Αναστασία
 Δρ. Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
 nleriou@yahoo.gr

Λώλος Γιάννης
 Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
 ylolos@otenet.gr

Μαγγίδης Χριστοφίλης
 Καθηγητής Κλασικών Σπουδών
 Dickinson College
 maggidic@dickinson.edu

Μακρυπόδη Σταματούλα
 Αρχαιολόγος
 Νομισματικό Μουσείο
 stmakrypodi@yahoo.gr

Μαλαπάνη Ευαγγελία
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
 emalapani@gmail.com

Μαλτέζου Αφροδίτη
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 afrmaltezou@gmail.com

Μανιάκη Άρτεμις
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
 artemismaniaki@yahoo.gr

Μανωλέσσου Ελένη
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
 Αρχείου Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 manoleso@otenet.gr

Μαρδά-Στυψιανού Αντωνία
 Αρχιτέκτων-Μηχανικός, MSc
 taniamarda@yahoo.com

Ματζάνας Χρήστος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
 chmatzanas@culture.gr

Μοστράτος Γεώργιος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
 Αρχείου Μνημείων ΥΠ.ΠΟ.Α.
 georgios_mostratos@yahoo.co.uk

Μουτάφη Ιωάννα
 Δρ. Αρχαιολόγος
 University of Cambridge
 imoutafi@yahoo.gr

Μπαλλά Φωτεινή
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Σπουδαστήριο Αρχαιολογίας και Ιστορίας Τέχνης
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 fbala@uoa.gr

Μπάνου Αιμιλία
 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
 eban@otenet.gr

Νικολάου Γεώργιος
 Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης
 Ελληνικής Ιστορίας
 Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
 g_v_nikolaou@hotmail.com

Νικολέντζος Κωνσταντίνος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
 knikolentzos@culture.gr

Ντάρλας Ανδρέας
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
adarlas@culture.gr

Παναγοπούλου Ελένη
Αρχαιολόγος, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
elenipanaagoroulou@yahoo.com

Πάντος Κωνσταντίνος
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Κάστρων Πυλίας
konstantinos.pantos@gmail.com

Παπαγιαννόπουλος Κωνσταντίνος
Αρχαιολόγος-Εκπαιδευτικός
Ινστιτούτο Τοπικής Ιστορίας, Καμενίτσα Αχαΐας
insti.gr@gmail.com

Παρτίδα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος
Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών
amazonp207@gmail.com

Πάσσαρης Νικήτας
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
nikitas.passaris@hotmail.com

Παχύγιαννη Αφροδίτη
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
efaarg@culture.gr

Πετρόπουλος Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων
petropoulosm@gmail.com

Ραπτόπουλος Σωτήριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Γρεβενών
sgrapto@yahoo.com

Ριζάκης Αθανάσιος
Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών
Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
arizakis@yahoo.com

Σαρρή Ελένη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Σιμώνη Ελένη
Δρ. Αρχαιολόγος
Πανεπιστήμιο Πατρών
hsimoni@upatras.gr

Σιώμκος Νικόλαος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους
siomkosnikos@yahoo.gr

Σκάγκος Νεκτάριος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
nekskag@yahoo.gr

Σμέρου Γαρυφαλία
Αρχαιολόγος, υποψήφια διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
garifalia.smerou@gmail.com

Σούρλας Δημήτρης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
d.sourlas@nootropia.gr

Σουχλέρης Λεωνίδας
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lsoukleris@gmail.com

Σπυροπούλου Σοφία
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
sspiropoulou@culture.gr

Στάικου Μαρία-Χρυσούλα
Αρχαιολόγος
marisa_stk@yahoo.com

Στρατής Αλέξανδρος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
alstratis@yahoo.gr

Σφήκα Άννα
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
annasfika@gmail.com

Ταβουκτσή Ελένη
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
elenitavouktsi@yahoo.gr

Τζαβέλλα Έλλη
Δρ. Αρχαιολόγος
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
ellitzav@gmail.com

Τζαβελοπούλου Κατερίνα
Δρ. Αρχαιολόγος
katerinatav@hotmail.com

Τσάκα Κατερίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
ktsaka@gmail.com

Τσακμάκη Αναστασία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
tasatsakmaki@yahoo.gr

Τσαραβόπουλος Άρης
Αρχαιολόγος
aristsaravopoulos@hotmail.com

Τσιλογιάννη Παναγιώτα
Δρ. Αρχαιολόγος
ptsilogianni@gmail.com

Τσούλη Μαρία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
mariatsouli@yahoo.gr

Φράγκου Γκέλυ
Αρχαιολόγος
gelyfragoy11@hotmail.com

Φριτζίλας Σταμάτης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
sfritzilas@gmail.com

Χαιρετάκης Γιάννης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
yannischairetakis@gmail.com

Χατζηαγγέλου Δημήτρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
hatziangelu@yahoo.com

Χριστοφίλου Θεώνη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
theoni.christophilou@gmail.com

Konstantinidou Alexandra
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
alexandra.archeo@gmail.com

Metaxas Susanne
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
susanne.metaxas@yahoo.com

Passchier Cees
Professor
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
cpasschi@uni-mainz.de

Prent Mieke
Δρ. Αρχαιολόγος
Vrije Universiteit Amsterdam
a.prent@vu.nl

Psaroudakis Kyriakos
Δρ. Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
kyrpsar@gmail.com

Rife Joseph L.
Associate Professor
Vanderbilt University
joseph.rife@vanderbilt.edu

Schauer Christa
Δρ. Αρχαιολόγος
Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών
christa.schauer@oeai.at

Thorne Stuart
Αρχαιολόγος
Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών
stuartthorne@cybercom.net

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABME	Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ActaPraehistA	<i>Acta praehistorica et archaeologica</i>
AΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE	Αρχαιολογική Εφημερίς
Agora	<i>The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AKB	<i>Archäologisches Korrespondenzblatt</i>
AntDenk	<i>Antike Denkmäler</i>
AntJ	<i>The Antiquaries Journal</i>
AR	<i>Archaeological Reports (Supplement to JHS)</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
AW	<i>Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
AZ	<i>Archäologische Zeitung</i>
BABesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BÉFAR	<i>Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CArchJ	<i>Cambridge Archaeological Journal</i>
CÉFR	<i>Collection de l'École française de Rome</i>
Corinth	<i>Corinth: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
CPh	<i>Classical Philology</i>
CR	<i>Classical Review</i>
CMGA	<i>Conservation and Management of Archaeological Sites</i>
CMS	<i>Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel</i>
CQ	<i>Classical Quarterly</i>
CRAI	<i>Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris)</i>
CSCA	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
CVA	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
DHA	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>
ΔΙΕΕ	Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
EEBM	Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
EMC	<i>Échos du monde classique: Classical Views</i>
ÉPRO	<i>Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain</i>
Έργον	Τὸ Ἔργον τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας
HThR	<i>Harvard Theological Review</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IJHA	<i>International Journal of Historical Archaeology</i>
INJ	<i>The Israel Numismatic Journal</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>

JIAN	<i>Journal international d'archéologie numismatique</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JÖAI	<i>Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRGZM	<i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz</i>
LIMC	<i>Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
MBHA	<i>Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
MDAI(I)	<i>Istanbuler Mitteilungen / Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul: Beiheft</i>
MDAI(R)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung: Ergänzungsheft</i>
MMAI	<i>Monuments et mémoires publiés par l'Académie des inscriptions et belles-lettres, Fondation Eugène Piot</i>
MÉFRA	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>
MonAnt	<i>Monumenti antichi</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensia</i>
OpRom	<i>Opuscula Romana</i>
Opuscula	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
PoDIA	<i>Proceedings of the Danish Institute at Athens</i>
QDAP	<i>Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RAC	<i>Rivista di Archeologia Cristiana</i>
RdA	<i>Rivista di Archeologia</i>
RDAC	<i>Report of the Department of Antiquities Cyprus</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RN	<i>Revue numismatique</i>
RPC	<i>Roman Provincial Coinage</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
SGDI	<i>Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften</i>
TAPhA	<i>Transactions of the American Philological Association</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

Πρόλογος των επιμελητών

Το Διεθνές Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1), που διοργάνωσαν από κοινού το Υπουργείο Πολιτισμού (Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Δ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών, Επιγραφικό Μουσείο) και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών – Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α.), πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στην Τρίπολη στις 7-11 Νοεμβρίου 2012. Έλληνες και ξένοι συνάδελφοι συμμετείχαν με περισσότερες από 150 προφορικές και αναρτημένες ανακοινώσεις, προσφέροντας ένα πανόραμα της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας στην Πελοπόννησο και τα Κύθηρα.

Πρόθεση όλων ήταν ο θεσμός αυτός να εδραιωθεί, με συνέδρια που θα επαναλαμβάνονται σε τακτική βάση και με ευρεία αναγνώριση από το επιστημονικό κοινό. Ήδη πραγματοποιήθηκε η Β΄ Επιστημονική Συνάντηση «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ2), την οποία διοργάνωσε το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα (1-4 Νοεμβρίου 2017). Η παρούσα έκδοση, την οποία συντόνισαν η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας (ΕΦ.Α.ΑΡΚ.) και το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, εγκαινιάζει τη σειρά των Πρακτικών των συνεδρίων αυτών.

Στην έκδοση του παρόντος τόμου ακολουθήθηκε η σειρά του προγράμματος του συνεδρίου, με χρονολογική διαίρεση σε περιόδους (Προϊστορικό Τμήμα, Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα, Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα), γεωγραφική διαίρεση σε νομούς (Αρκαδία, Αργολίδα, Λακωνία, Μεσσηνία, Ηλία, Κορινθία) και, τέλος, το ειδικό θέμα του συνεδρίου με τίτλο «Υδάτινοι Πόροι». Ευχαριστούμε τους συγγραφείς για την έγκαιρη αποστολή των κειμένων και την κατανόησή τους για την καθυστέρηση στην ολοκλήρωση της έκδοσης. Ευχαριστούμε, επίσης, την κα Σοφία Ανδρικοπούλου, που ανέλαβε τη γραμματειακή υποστήριξη για λογαριασμό της ΕΦ.Α.ΑΡΚ., τις κ.κ. Βασιλική Καραγιάννη, Δήμητρα Οικονόμου, Ευτέρπη Ράλλη και Μαρία Σοφικίτου, που εργάστηκαν στη μορφοποίηση των κειμένων, και τον κ. Γιώργο Κάππο, που επιμελήθηκε το εξώφυλλο του τόμου.

Η παρούσα έκδοση έρχεται να επιβεβαιώσει την πεποίθησή μας ότι το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο αποτελεί θεσμό ζωντανό και αναπόσπαστο μέρος του διαλόγου για την αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο. Ευχόμαστε οι συναντήσεις του Αρχαιολογικού Έργου στην Πελοπόννησο και οι αντίστοιχες εκδόσεις να συνεχίσουν να προσελκύουν τη συμμετοχή των επιστημόνων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή και το ενδιαφέρον του ευρύτερου επιστημονικού κοινού.

Κλείνοντας, αφιερώνουμε τον τόμο αυτό στη μνήμη της αγαπητής συναδέλφου Βάσως Πέννα, που με θέρμη υποστήριξε και προώθησε τον θεσμό του ΑΕΠΕΛ.

Δρ. Ελένη Ζυμή

Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Δρ. Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου

Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Δρ. Μαρία Ξανθοπούλου

Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)

Το κουβάρι των μυθικών απαρχών της Πελοποννήσου άρχισε να ξετυλίγεται όταν ο νεαρός Πέλοπας, του οποίου η μορφή, όπως απεικονίζεται σε αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα του 410 π.Χ., αποτέλεσε το εμβληματικό μοτίβο του έντυπου υλικού του συνεδρίου, νίκησε στη γνωστή αρματοδρομία τον Οινόμαο, βασιλιά της Πίσσας και κέρδισε ως σύζυγο την Ιπποδάμεια, κόρη του βασιλιά.

Σήμερα, σε αυτό τον χώρο, στην καρδιά του Μοριά, ξεκινά ένα διεθνές συνέδριο που στόχο έχει να δημοσιοποιήσει, όχι μόνο στο ειδικό αλλά και στο ευρύ κοινό, πτυχές από το πολυσχιδές έργο της αρχαιολογικής έρευνας στη γεωγραφική ενότητα της Πελοποννήσου. Πρόκειται για μία πρωτοβουλία που διοργανώνουν από κοινού περιφερειακές και ειδικές περιφερειακές υπηρεσίες της Γενικής Γραμματείας Πολιτισμού και το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Στο συνέδριο θα παρουσιαστούν πάνω από 150 πρωτότυπες ανακοινώσεις που καλύπτουν το ευρύ φάσμα του εντοπισμού, της αποκάλυψης, ανασκαφής, τεκμηρίωσης, προστασίας, συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης αρχαιοτήτων από τις απαρχές της ανθρώπινης παρουσίας στη γη του Πέλοπα έως και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους. Η εικονική μας πλοήγηση σε ιστορικούς τόπους της Πελοποννήσου θα περιλαμβάνει πολλούς σταθμούς από την προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων στην Αχαΐα έως τα παλαιολιθικά κατάλοιπα και την έρευνα σπηλαίων της λακωνικής Μάνης, από το έργο αποκατάστασης των μνημείων του Ασκληπιείου της Επιδαύρου έως τις πρόσφατες έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, από τα νέα στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στην Αρκαδία κατά τη βυζαντινή περίοδο έως τις αναστηλώσεις στις καστροπολιτείες του Μυστρά και της Μεθώνης. Στους σταθμούς της περιήγησής μας περιλαμβάνονται και οι νέες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στις Περιφερειακές Ενότητες Αρκαδίας, Κορινθίας και Λακωνίας με αφορμή το τεχνικό έργο της κατασκευής της νέας Εθνικής Οδού της Πελοποννήσου καθώς και τα σημαντικά μουσειακά έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη.

Όλο αυτό το πολυσχιδές ερευνητικό έργο στηρίζεται στην επίμονη προσπάθεια διαφόρων φορέων του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού. Κατ' αρχήν και κατά κύριο λόγο στο στελεχιακό δυναμικό των Περιφερειακών Υπηρεσιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Υπουργείου που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο, των Εφορειών, δηλαδή, Προϊστορικών – Κλασικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Σημαντική, εξάλλου, είναι η πολύχρονη ερευνητική δουλειά που επιτελούν αρχαιολογικά τμήματα Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων της χώρας μας, ξένες αρχαιολογικές σχολές που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο αλλά και επιστημονικές επιτροπές του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων. Η καταγραφή, τεκμηρίωση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της χώρας μας δεν αποτελεί μοναδικό προνόμιο των αρχαιολόγων αλλά βασίζεται στη διεπιστημονική συνεργασία που δένει αρμονικά παραδοσιακές ερευνητικές μεθόδους με τις νέες τεχνολογίες αποδεικνύοντας ότι η αρχαιολογία, η έρευνα δηλαδή του παρελθόντος είναι μία ζωντανή δραστήρια επιστήμη με μέλλον. Συντηρητές, αρχιτέκτονες και πολιτικοί μηχανικοί, χημικοί μηχανικοί και ηλεκτρολόγοι μηχανολόγοι, σχεδιαστές, τοπογράφοι, διοικητικοί υπάλληλοι, φύλακες και εργάτες είναι πολύτιμοι συνεργάτες μας σε αυτήν την προσπάθεια. Θα επιτρέψετε σε εμάς τους αρχαιολόγους να διατηρήσουμε το μοναδικό προνόμιο να συνιστούμε το δίαυλο επικοινωνίας ανάμεσα στα κατάλοιπα του παρελθόντος και στην κοινωνία του παρόντος. Θα ήθελα εδώ να αναφερθώ ειδικά σε μία ομάδα συνέδρων, στους νέους επιστήμονες με ειδικές σπουδές και γλωσσομάθεια, πολίτες της Ελλάδας και της Ευρώπης, που παραμένουν και

δραστηριοποιούνται στην περιφέρεια και όχι στην πρωτεύουσα και υποστηρίζουν το έργο μας.

Το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» δε θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση τόσο της πολιτείας όσο και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ευχαριστούμε θερμά το Υπουργείο μας και ιδιαίτερα τον Αναπληρωτή Υπουργό Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Κωνσταντίνο Τζαβάρα για την οικονομική υποστήριξη του εγχειρήματος, από την οποία καλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος του έντυπου υλικού στους φακέλλους που μοιράστηκαν στους συνέδρους, η ενίσχυση των μικροφωνικών εγκαταστάσεων των αιθουσών και η μεταφορά των συνέδρων στην αρχαιολογική εκδρομή της Κυριακής. Ως σημαντικότερο θεσμό για τις πολιτιστικές δράσεις της Περιφέρειας Πελοποννήσου χαρακτήρισε τη διεθνή αυτή συνάντηση ο κ. Πέτρος Τατούλης, Περιφερειάρχης Πελοποννήσου, ο οποίος υποστηρίζει με θέρμη και δημοσίως το έργο που επιτελούν οι Αρχαιολογικές Υπηρεσίες. Εκ μέρους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην Περιφερειακή Ένωση Δήμων Πελοποννήσου και στον Πρόεδρο της κ. Παναγιώτη Νίκα, Δήμαρχο Καλαμάτας, για τη χορηγία των αναψυκτικών καθ' όλη τη διάρκεια του συνεδρίου. Με ιδιαίτερο ενθουσιασμό και αγάπη ανέλαβε ένα μέρος της διοργάνωσης του Συνεδρίου ο Δήμος Τρίπολης παραχωρώντας φιλοκερδώς το σύνολο των χώρων του Πνευματικού Κέντρου για τέσσερις ημέρες και προσφέροντας τη δεξίωση και τη μουσική βραδιά με το Δώρο Δημοσθένους το Σάββατο βράδυ, μετά από τη λήξη των εργασιών. Θα ήθελα προσωπικά να ευχαριστήσω για τις ενέργειές τους το Δήμαρχο Τρίπολης κ. Γιάννη Σμυρνιώτη, την Αντιδήμαρχο και Πρόεδρο του Νομικού Προσώπου του Δήμου κα Χριστίνα Ζαμπαθά και τον υπάλληλο του Δήμου κ. Θόδωρο Τσιάμη. Δεν θα πρέπει εδώ να ξεχάσουμε να αναφέρουμε και επαγγελματίες της πόλης μας που υποστήριξαν οικονομικά το εγχείρημά μας και συγκεκριμένα το τουριστικό γραφείο Παναγιώτης Καπόγιαννης, τα Λατομεία Λαρσινός, το Ράδιο Ταξί Άγιος Χριστόφορος, την εταιρεία πληροφοριακών συστημάτων Βράτιμος – Δούλος, το μεζεδοπωλείο Χοές, το βιβλιοπωλείο Πάπυρος, το φωτοτυπείο Φανής Παπαντωνίου και το οινοποιείο Σπυρόπουλου.

Το Συνέδριο διαρθρώνεται σε τρία ξεχωριστά τμήματα που λαμβάνουν χώρα παράλληλα σε τρεις αίθουσες: στο Προϊστορικό Τμήμα, στο Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα και στο Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα. Οι συνεδρίες των τμημάτων αυτών συντονίζονται από Προεδρεία που απαρτίζονται από Εφόρους Αρχαιοτήτων, εν ενεργεία και επίτιμους, πανεπιστημιακούς δασκάλους και διευθυντές ξένων αρχαιολογικών σχολών, έγκριτους επιστήμονες οι οποίοι αποδέχθηκαν την πρότασή μας για να συμβάλλουν με το κύρος τους στην επιτυχή έκβαση του συνεδρίου και τους ευχαριστούμε θερμά για αυτό.

Όταν πριν από δύο μήνες εισηγήθηκα στους συναδέλφους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής να αναλάβει η ΛΘ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων το μεγάλο βάρος της τελικής προετοιμασίας του συνεδρίου γνώριζα πολύ καλά ότι το στελεχειακό δυναμικό της Υπηρεσίας μπορεί να τα φέρει άψογα εις πέρας με το δύσκολο έργο του τελικού σταδίου της διοργάνωσης. Στην Ελένη Χαλκίδη, στη Γεωργία Παπαδοπούλου, στη Βίκυ Καραγιάννη και στο Γιώργο Κάππο οφείλω πολλά ως Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής και εκφράζω τις ευχαριστίες μου.

Η έναρξη του συνεδρίου για το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» συμπίπτει με μία σημαντική ημέρα για το μέλλον της χώρας. Από αυτήν εδώ την αίθουσα, από την καρδιά της Πελοποννήσου στέλνεται στο ελληνικό και στα ευρωπαϊκά κοινοβούλια ένα ηχηρό μήνυμα αισιοδοξίας. Είναι το μήνυμα της επιστημονικής συνεργασίας, της ομαδικής δουλειάς, της αφοσίωσης στο καθήκον και της προσήλωσης στους υψηλούς στόχους που υπηρετεί η αρχαιολογική επιστήμη.

*Δρ. Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του ΑΕΠΕΛΙ*

ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Επανεξέταση του «Κτιρίου Ε» και του «Βωμού του Απόλλωνος» στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου

Το κτίριο που ο ανασκαφέας του Παναγής Καββαδίας χαρακτήρισε με το γράμμα Ε (εικ. 1) βρίσκεται στο κέντρο του ιερού του Ασκληπιού και εξ αρχής θεωρήθηκε από τους πιο σημαντικούς χώρους λατρείας σε αυτό¹. Δυο παράγοντες όμως δυσχεραίνουν τον προσδιορισμό της λειτουργίας του. Ο πρώτος είναι η μακρά ιστορία του, κατά την οποία αναδιαμορφώθηκε πολλές φορές, αλλάζοντας σε κάποιες και λειτουργία. Ο δεύτερος παράγων είναι ο τρόπος ανασκαφής του τέλους του 19ου αιώνα, που απομάκρυνε χωρίς τεκμηρίωση όλα τα μεταγενέστερα της αρχαιότητας λείψανα επί του κτιρίου –γιατί ο χώρος παρέμεινε σε χρήση και κατά τον Μεσαίωνα– καθιστώντας την εικόνα της εξέλιξης του ερειπίου ελλιπή και σε ορισμένα σημεία παραπλανητική. Το κτίριο ερμηνεύθηκε κατά καιρούς ως το πρώτο εγκοιμητήριο, ως χώρος θυσιών με στοές για την παραμονή των ζώων που προορίζονταν γι' αυτές ή ως κατοικία ιερέων. Ο μικρός τετράγωνος χώρος στη βορειοδυτική του γωνία ερμηνεύθηκε ως πρώιμος ναῖσκος του Απόλλωνος ή του Απόλλωνος και του Ασκληπιού σε δεύτερη φάση, ενώ σύμφωνα με άλλους τα θεμέλια του προπύλου της ελληνιστικής φάσης του κτιρίου, αμέσως νοτιοδυτικά του, ανήκουν σε ένα δεύτερο πρώιμο ναῖσκο που ήταν αφιερωμένος στον Ασκληπιό. Πρόσφατα διατυπώθηκε μάλιστα η άποψη ότι αυτός ο δεύτερος χώρος ήταν ο μοναδικός πρώιμος ναῖσκος, ενώ ο πρώτος ήταν μια κατασκευή των χρόνων της Ρωμαιοκρατίας².

Από την Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου πραγματοποιήθηκε συμπληρωματική έρευνα στο «Κτίριο Ε» σε δύο περιόδους, το 2001-2003 και το 2010-2011. Κύριος στόχος της ήταν η εκμετάλλευση της αποδεικτικής δυναμικής άσκαφων θυλάκων που άφησαν στο κτίριο οι προηγούμενες επεμβάσεις και η υπό το φως της επανεξέταση όλου του αρχαίου υλικού, ώστε να προκύψει η δυνατότητα αποκατάστασης μιας αναγνώσιμης, επιστημονικά τεκμηριωμένης εικόνας της μορφής και της λειτουργίας των ερειπίων. Εδώ θα αναφερθούν τα κύρια μόνο συμπεράσματα της έρευνας και τα βασικά αποδεικτικά τους στοιχεία.

Το ελληνιστικό πρόπυλο δεν έχει παλαιότερη φάση και δεύτερος ναῖσκος κάτω απ' αυτό δεν υπήρξε³. Λίθοι που θεωρήθηκαν ότι ανήκαν στον υποτιθέμενο πρώιμο ναῖσκο αποδείχθηκαν ότι ενσωματώθηκαν σε δεύτερη χρήση στο πρόπυλο. Τα θεμέλιά του πατούν εν μέρει πάνω σε αρχαιότερο κτίριο κάτω από τον βορειοδυτικό τετράγωνο χώρο. Αλλά και η επίχωση που έμεινε από παλαιότερες επεμβάσεις στο εσωτερικό του και ανασκάφηκε τώρα δεν έδειξε κάτι διαφορετικό. Το πρόπυλο, σχήματος Η, εντάσσεται εξ αρχής στο σχέδιο κατασκευής της στοάς, η οποία κατά τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους έκλεισε τη δυτική πλευρά του συγκροτήματος.

Ο χώρος στα ανατολικά του ελληνιστικού προπύλου, που περικλείσθηκε σταδιακά στην εσωτερική αυλή του συγκροτήματος, λειτούργησε πολύ νωρίτερα ως χώρος εμπύρων θυσιών (εικ. 2) και τελετουργικής κατανάλωσης τμήματος της σάρκας των θυμάτων, όπως ήδη είχε διαπιστώσει ο Καββαδίας, αναφέροντας καμένα χώματα, πρώιμα όστρακα και οστά ζώων τα οποία ανέσκαψε στο χώρο αυτό. Από τα ευρήματα ο ίδιος υπογράμμισε κυρίως επιγραφές χαραγμένες σε χάλκινα αναθήματα για τον Απόλλωνα και τον Ασκληπιό από τον ύστερο 6ο και πρώιμο 5ο π.Χ. αιώνα, στα οποία η μέχρι τώρα έρευνα στηρίχθηκε για να χρονολογήσει

¹ Καββαδίας 1900, 128-131. Φαράκλας 1972, 37-38. Tomlinson 1983, 72-74. Riethmüller 2005, 1, 162-170.

² Riethmüller 2005.

³ Βλ. σχετικά Lambrinoudakis 2013, 105-109.

την αρχή της λατρείας στο Ασκληπιείο μέσα στο β' μισό του 6ου π.Χ. αιώνα⁴. Η πρόσφατη μετανασκαφή μπόρεσε σε διατηρούμενα άσκαφα τμήματα να εντοπίσει και να ερευνήσει συστηματικότερα τα εναπομείναντα λείψανα αυτού του βωμού τέφρας, ο οποίος επανέλαβε στην πεδιάδα το σκηνικό της πολύ παλαιότερης λατρείας στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του εκεί βωμού τέφρας⁵. Εντοπίστηκε τμήμα από τις στάχτες του βωμού και ένας δακτύλιος από αργούς λίθους εν είδει κρηπίδας γύρω από την τέφρα. Τα ευρήματα σ' αυτήν συμπληρώνουν τη μαρτυρία των επιγραφών του Καββαδία: είναι κυρίως όστρακα από σπασμένα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά αγγεία και οστά. Τα περισσότερα από τα οστά είναι καμένα, προέρχονται δηλαδή από θυσίες ολοκαύτωσης, βρέθηκαν όμως και άκαυτα, που προέρχονται από κατανάλωση μέρους της σάρκας του θύματος από τους συμμετέχοντες στη θυσία⁶. Βρέθηκαν και λείψανα από άλλα αναθήματα που ρίχνονταν στο βωμό, όπως π.χ. νομίσματα. Ένα νέο σημαντικό στοιχείο είναι ότι λίγα αλλά χαρακτηριστικά όστρακα ανήκουν σε αγγεία του 7ου π.Χ. αι., πράγμα που πιστοποιεί ότι η λατρεία στο Ασκληπιείο της πεδιάδας ξεκίνησε με τον βωμό τέφρας ήδη κατά τον 7ο π.Χ. αιώνα.

Ένα άλλο σημαντικό αποτέλεσμα της πρόσφατης έρευνας στο κτίριο είναι η αποκάλυψη λειψάνων ενός αρχαϊκού ναϊσκού αμέσως βορειοδυτικά του βωμού κάτω ακριβώς από τον σωζόμενο πλακόστρωτο τετράγωνο χώρο στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου. Ήδη το 2003 είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη λειψάνων θεμελίου από ασβεστολίθους κάτω από το κατώφλι και την υποδομή του, τα οποία αντικατέστησαν κατά τη Ρωμαιοκρατία τα αντίστοιχα στοιχεία που βλέπει κανείς σήμερα στην πρόσοψη του χώρου αυτού. Το 2010 απομακρύνθηκαν προσωρινά το ύστερο κατώφλι και οι δύο γωνιαίες πλάκες της δυτικής πλευράς του κλασικού δαπέδου, με σκοπό τη συγκόλληση και ανάταξή τους, καθώς και την έρευνα κάτω από τις πλάκες, οι οποίες φάνηκε ότι στηρίζονταν σε εγκάρσιους πώρινους κρατευτές. Τα στρωματογραφικά στοιχεία στα θεμέλια των πλάγιων πώρινων τοίχων του χώρου, που συνεχίζονται προς τα ανατολικά σχηματίζοντας τη στενή βόρεια στοά του συγκροτήματος, έδειξαν ότι οι τοίχοι αυτοί κατασκευάστηκαν κατά τον πρώιμο 5ο π.Χ. αιώνα. Τα στρωματογραφικά στοιχεία κάτω από τις πλάκες έδειξαν ότι αυτές τοποθετήθηκαν αργότερα, στο τέλος των κλασικών χρόνων.

Ιδιαίτερα σημαντικά ήταν όμως τα ευρήματα στην περιοχή του πρόσθιου και του οπίσθιου τοίχου του τετράγωνου χώρου. Διαπιστώθηκε ότι ακριβώς κάτω από τη γραμμή του δυτικού τοίχου του κλασικού πλακόστρωτου χώρου διατηρήθηκε όλο το ασβεστολιθικό θεμέλιο τοίχου ομοίων διαστάσεων, με ισοπεδωτική λάξευση για τις επόμενες στρώσεις, η οποία μάλιστα διατήρησε τα ίχνη έδρασης ξυλίνων παραστάδων θύρας. Διαπιστώθηκε επίσης ότι κάτω από τον οπίσθιο, ανατολικό τοίχο του κλασικού τετράγωνου χώρου υπήρχε αντίστοιχο θεμέλιο, το οποίο απομακρύνθηκε εντελώς κατά την κατασκευή του πλακόστρωτου και του συνδεόμενου με αυτό πώρινου οπίσθιου τοίχου των ύστερων κλασικών χρόνων. Η τάφρος θεμελίωσης του τοίχου τεκμηριώθηκε από το απότομα κατερχόμενο προς τη βάση του αρχαϊκό χώμα, το οποίο ήταν ανάμεικτο με τέφρα από τον κοντινό βωμό. Στο βάθος της τάφρου βρέθηκε πυρολατύπη από την κατεργασία της πρώτης στρώσης των πυρολίθων. Χαμηλότερα, δίπλα και κάτω από τον κρατευτή, ο οποίος εδράζεται ακριβώς στο ίδιο επίπεδο με το πρόσθιο ασβεστολιθικό θεμέλιο, συνεχιζόταν το αρχαϊκό στρώμα με χονδρολατύπη από ασβεστόλιθο, που δεν μπορεί παρά να προέρχεται από την διάλυση ανάλογου θεμελίου. Πριν λοιπόν από την διαμόρφωση του πλακόστρωτου χώρου υπήρχε μικρό κτίριο στον ίδιο χώρο και ίδιων ακριβώς διαστάσεων. Κάτω από τους πλάγιους πώρινους τοίχους δεν έγινε δυνατόν να εντοπισθεί καμιά παλαιότερη κατασκευή. Μια εγκοπή στον τελευταίο νότιο λίθο του πρόσθιου ασβεστολιθικού θεμελίου ακριβώς στην εξωτερική γραμμή του νότιου πώρινου τοίχου του 5ου αιώνα δείχνει ότι το μέτωπο του τελευταίου πάτησε επάνω στην άκρη του ασβεστολιθικού θεμελίου. Η εκδοχή σύγχρονης κατασκευής των πλάγιων τοίχων με πυροπλίνθους και των εγκάρσιων από άλλα, προχειρότερα υλικά δεν φαίνεται πιθανή. Δύο

⁴ Καββαδίας 1900. Πρβλ. IG IV² 1 αριθ. 136, 142 πίν. 4.

⁵ Lambrinoudakis 1980, 43-59.

⁶ Βλ. σχετικά Lambrinoudakis 2013, 104.

στοιχεία πιστεύουμε ότι αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη και διάλυση αντίστοιχων με την πρόσοψη πλάγιων τοίχων κάτω από τους πώρινους. Στον ορίζοντα κάτω από τις πλάκες, καθώς και αμέσως ανατολικά του τετράγωνου χώρου συλλέχθηκε επίσης ασβεστολιθική χονδρολατύπη. Στις ίδιες περιοχές συλλέχθηκαν πολλά τεμάχια λεπτού, επιχρισμένου με κίτρινο ή λευκό χρώμα κονιάματος. Η πιθανότερη επομένως εκδοχή είναι ότι το πρόδρομο κτίριο προϋπήρξε των πωρίνων στοών, και ότι –μολονότι δεν βρέθηκαν ίχνη ωμών πλίνθων– η ανωδομή του ήταν πλίνθινη, επιχρισμένη με λεπτό κονίαμα. Η κεραμεική κάτω από το πλακόστρωτο στο βάθος του ασβεστολιθικού θεμελίου χρονολογεί το πρόδρομο αυτό κτίριο περί τα μέσα του 6ου π.Χ. αι. Η ζωή του, σύμφωνα με την κεραμεική κάτω από το πλακόστρωτο, δεν πρέπει να εκτάθηκε πέραν του 5ου αι. π.Χ. αι., πράγμα που συνηγορεί υπέρ της ολικής αντικατάστασής του κατά την ανέγερση της πώρινης στοάς.

Η πρώτη ιστορία του «Κτιρίου Ε» ανιχνεύεται λοιπόν τώρα ως εξής (εικ. 2). Μέσα στον 7ο π.Χ. αι., τότε που και στο πρόδρομο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα αρχίζει μια νέα περίοδος ακμής⁷, αρχίζει και η λατρεία στην πεδιάδα γύρω από ένα βωμό τέφρας, όμοιο με τον πολύ παλαιότερο του Απόλλωνος στο Κυνόρτιο. Τον 6ο π.Χ. αι. χτίζεται κοντά στον βωμό τέφρας τετράγωνος πλίνθινος ναῖσκος. Μέσα στον επόμενο αιώνα ο υπαίθριος βωμός περικλείεται από δύο αβαθείς στοές βόρεια και ανατολικά και από απλό τοίχο νότια. Το υλικό είναι τώρα πωρόλιθος. Ο πλίνθινος ναῖσκος καθαιρείται αλλά ανακτίζεται με πωρόλιθο στις ίδιες διαστάσεις και στην ίδια θέση, καθορίζοντας έτσι τη θέση και το σχήμα της βόρειας στοάς, στο δυτικό άκρο της οποίας ενσωματώνεται. Κατά τον προχωρημένο 4ο π.Χ. αι., ενώ οι αιματηρές θυσίες στην ανοικτή αυλή συνεχίζονται, κατασκευάζεται στον ναῖσκο το πλακόστρωτο δάπεδο με κανάλι για τη ροή υγρών περιμετρικά. Στις πλάκες σώθηκαν ίχνη για τη στερέωση δύο μικρών στηλών βόρεια και μιας πτυσσόμενης τράπεζας νότια⁸. Έως αυτή την εποχή το «Κτίριο Ε» λειτουργεί ως χώρος εμπύρων θυσιών, της ολοκαύτωσης, που προσφερόταν κυρίως κατά την πρόθυση τη νύκτα⁹, και της αιματηρής θυσίας, κατά την οποία παρέθεταν στην τράπεζα του ναῖσκου μέρος της θυσίας για τον θεό, την *θεία μοίρα*, ενώ το υπόλοιπο κατανάλωναν οι πιστοί ψητό ή βραστό¹⁰. Τα καμένα και άκαυτα οστά στις στάχτες μαρτυρούν αυτή τη διαδικασία.

Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η αυλή έκλεισε με ασβεστολιθική στοά και πρόπυλο εισόδου στη δυτική πλευρά. Ο βωμός δεν λειτουργούσε πλέον, αφού είχε αντικατασταθεί από τον μνημειώδη βωμό εμπύρων απέναντι από τον ναό του Ασκληπιού¹¹. Ο ναῖσκος όμως έμεινε σε χρήση, σχετική με τη λατρεία, αφού κατά τη Ρωμαϊοκρατία –εκτός των άλλων αλλαγών στο κτίριο– αναμορφώθηκε η πρόσοψη του με το κατώφλι και αντικαταστάθηκε με νέο το σύστημα υδροδότησης του περιμετρικού καναλιού του.

Μια ακόμη αλλαγή ήταν η σύνδεση του «Κτιρίου Ε» με τον μεγάλο βωμό απέναντί του, του οποίου σώθηκε η λίθινη βάση. Για τον βωμό αυτό που αποκαλύφθηκε το 1884 έχουν γραφεί πολλά, χωρίς ωστόσο επαρκή τεκμηρίωση και σαφήνεια¹². Η επικρατέστερη άποψη είναι ότι πρόκειται για έναν βωμό, του οποίου ο πυρήνας ιδρύθηκε στις αρχές της λατρείας για τον Απόλλωνα και στη συνέχεια αναμορφώθηκε μία ή περισσότερες φορές.

Η έρευνα του «Κτιρίου Ε» οδήγησε τώρα σε συστηματική μελέτη και του σχετιζόμενου με αυτό βωμού με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Με τομές στο εσωτερικό του διαπιστώθηκε ότι ο βωμός είχε τρεις φάσεις (εικ. 3). Τον 6ο π.Χ. αιώνα ιδρύθηκε πάνω σε πώρινη υποθεμελίωση το κεντρικό τμήμα του ως απλός «βωμός εδάφους»¹³, δηλαδή ως χαμηλή εξέδρα –πιθανότατα υπήρχε μία μόνο στρώση λίθων πάνω από το σωζόμενο μέρος του– με κενό στο εσωτερικό της. Τον 4ο π.Χ. αι. ο βωμός απέκτησε στις τρεις πλευρές του

⁷ Βλ. Lambrinoudakis 1980, 52 κ.ε.

⁸ Lambrinoudakis 2013, 104 και εικ.8.

⁹ IG IV² 1, αριθ. 97. Hermary κ.ά. 2004, 118. Petropoulou 1984, 51-52.

¹⁰ Goldstein 1978. Schmitt Pantel 1997. Hermary κ.ά. 2004, 118-129. Eckroth 2008. Pirenne-Delforge – Prescendi 2011.

¹¹ Λαμπρινουδάκης 1981, 173-179 εικ. 10 και 12.

¹² Καββαδίας 1900, 47. Φαράκλας 1972, 37. Riethmüller 2005, 169 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³ Yavis 1949, 130 και 199. Βλ. αμέσως πιο κάτω για την αναγνώριση του τύπου του αρχικού βωμού.

θωρακείο, που στηρίχθηκε σε βαθμίδα πάνω σε ασβεστολιθικές πλάκες –αυτές σώζονται– τοποθετημένες απ' ευθείας στο σκληρό έδαφος. Κατά τη Ρωμαϊοκρατία απέκτησε ένα πλακόστρωτο περιδρόμο με μεγάλο εύρος στην πρόσοψη, που συνδέθηκε με λοξό επίσης πλακόστρωτο διάδρομο με την είσοδο του «Κτιρίου Ε». Διάδρομος και περιδρόμος πάτησαν επάνω σε ένα λιθολόγημα μέσα σε αραιό κονίαμα. Ο τύπος του αρχικού βωμού, του βωμού εδάφους, είναι γνωστό ότι εξυπηρετούσε χθόνιες θυσίες. Επειδή κατά την έρευνα στο εσωτερικό και γύρω από τον βωμό δε βρέθηκε το παραμικρό ίχνος τέφρας, το άνοιγμα προς τη γη στο κέντρο του πρέπει να δεχόταν μόνο εναγισμούς ή νηφάλια, δηλαδή αναίμακτες θυσίες.

Το άνοιγμα αυτό, όπως βρέθηκε από την παλαιά ανασκαφή (εικ. 3ε-στ), ήταν καλυμμένο από την αρχαιότητα με μια πλάκα θραυσμένη σε δύο τεμάχια, ώστε ο αρχικός αυτός βωμός να έχει εκληφθεί από τη μέχρι τώρα έρευνα ως πλήρης εξέδρα. Προσεκτική όμως παρατήρηση κατά τη νέα έρευνα έδειξε ότι και το μέγεθος και η θέση της κεντρικής αυτής πλάκας δεν εντάσσονταν στην κανονική σύνθεση των υπολοίπων λίθων του αρχικού βωμού. Έγινε προφανές ότι η πλάκα τοποθετήθηκε στη θέση αυτή σε μεταγενέστερη φάση. Έτσι αφαιρέθηκε, για να ερευνηθεί ο χώρος που κάλυπτε αλλά και για να συγκολληθεί. Κατά την αφαίρεσή της προέκυψαν δύο σημαντικά στοιχεία για την ιστορία του βωμού. Πρώτον οι περιμετρικές πλάκες του αρχικού βωμού είχαν εντελώς ανεπεξέργαστες πλευρές προς το εσωτερικό που άφηναν κενό, επιβεβαιώνοντας την τεχνητή εικόνα ενός φυσικού χάσματος στο έδαφος. Και δεύτερον η πλάκα που κάλυψε το κενό ήταν στη μία πλάγια πλευρά της επιγεγραμμένη σε πρόχειρα λειασμένο μέρος της μιας της πλευράς με το όνομα της συζύγου του Ασκληπιού Ηπιόνης¹⁴ –Απιόνας σε δωρική διάλεκτο– με χαρακτήρες του 4ου π.Χ. αι. Επειδή η πλάκα δεν ανήκει στην αρχική φάση του βωμού και λόγω της κατεργασίας της δεν μπορεί να είναι σε δεύτερη χρήση από αρχική σε βάθρο αναθήματος, ως πιθανότερη ερμηνεία προβάλλει η υπόθεση ότι επιγράφηκε επί τούτου όταν τοποθετήθηκε στο κενό. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να υποθέσουμε ότι κατά την αναμόρφωση του βωμού τον 4ο αι. το αρχικό κενό/χάσμα για τις αναίμακτες θυσίες, τα νηφάλια, σφραγίσθηκε με καθιέρωσή του στην Ηπιόνη, το ύψος της κατασκευής αυξήθηκε και το «κενό» ανέβηκε υψηλότερα. Και ακόμη, ότι η Ηπιόνη –και ο σύζυγός της Ασκληπιός– είχαν άμεση σχέση με την προσφερόμενη στο βωμό για την ίαση θυσία.

Η ανύψωση του επιπέδου του βωμού του έδωσε μνημειωδέστερη μορφή, του τύπου του «τελετουργικού βωμού με κοιλότητα» στην άνω πλευρά¹⁵. Η ύπαρξη χαμηλού μαρμάρινου θωρακείου που τον περιέβαλλε¹⁶ τεκμηριώνεται από την εύρεση πλήθους θραυσμάτων του μέσα στα ελεύθερα μέρη του σωζόμενου θεμελίου του. Μερικά από τα θραύσματα ανήκουν σε στενή διακοσμημένη με σπείρα και φυτικά μοτίβα ζώνη, ενώ ένα σώζει ανδρικό άνω κορμό απεσπασμένο από πλάκα, στην οποία η μορφή εικονιζόταν ανάγλυφη κατά τρία τέταρτα. Διαστάσεις και εργασία ταιριάζουν με αυτές του θωρακείου βωμού που εκτίθεται στο τοπικό μουσείο, αποκατεστημένο από θραύσματα που βρέθηκαν στην περιοχή του βωμού κατά το 1884¹⁷. Ερευνάται η πολύ πιθανή περίπτωση παλαιά και νέα θραύσματα να ανήκουν στο θωρακείο της δεύτερης φάσης του βωμού.

Η έρευνα στον βωμό ανέδειξε ένα ακόμη στοιχείο, που μολονότι είχε παρατηρηθεί, δεν αντιμετωπίστηκε με τη δέουσα προσοχή: ο βωμός ήταν απ' αρχής προσανατολισμένος προς τη Δύση –όπως αρμόζει σε χθόνια λατρεία– και προς την Θόλο, η οποία, όταν χτίστηκε έλαβε υπόψη της τον άξονα του βωμού¹⁸. Είναι προφανές ότι υπήρχε σχέση μεταξύ του βωμού και

¹⁴ LIMC III, 1986, 807-809 s.v. Epione (F. Croissant). Άγαλμα Ηπιόνης στο Ασκληπιείο και στο τέμενος του θεού στην πόλη της Επιδαύρου, Πανσ. 2.27.5 και 2.29.1. Στην επιγραφή του Μάρκου Ιουλίου Απελλά από το Ασκληπιείο, IG IV² 1, αριθ. 126, ο ασθενής προτρέπει: «κοινή θύσαι Ασκληπιῶ, Ἡπιόνῃ, Ἐλευσινιάς».

¹⁵ Yavis 1949, 50-51.

¹⁶ Για ανάλογα παραδείγματα βλ. Yavis 1949, 204-207.

¹⁷ ΠΑΕ 1884, 9 και Καββαδίας 1884. Long 1987, 14 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁸ Τα μέχρι στιγμής χρησιμοποιούμενα σχέδια κάτοψης του ιερού που αναπαράγουν το τελικό σχέδιο Καββαδία παρουσιάζουν εσφαλμένα το βωμό νοτιότερα από την προέκταση του άξονα Α-Δ της Θόλου.

της Θόλου, και όποιου στοιχείου –πιθανώς ενός φυσικού *μαρτυρίου*– προϋπήρχε στη θέση της κατά την αρχαϊκή περίοδο, ώστε ήδη η πρώτη, παλαιότερη της Θόλου φάση του βωμού να είναι αξονικά προσανατολισμένη προς αυτήν. Ερευνήθηκαν δοκιμαστικά δύο σημεία στον μεταξύ χώρο (εικ. 4), το πρώτο αμέσως δυτικά του βωμού, όπου βρέθηκε βαθιά τάφος, περίπου παράλληλη και ισομεγέθης με τη δυτική πλευρά του βωμού, γεμάτη με υλικό (όστρακα και οστά) από τη λατρευτική δραστηριότητα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων μέσα σε γέμισμα αργών λίθων αλλά και μικρές μεμονωμένες προσφορές σε διάφορα επίπεδα του γεμίματος. Στη μέση περίπου της απόστασης βωμού – Θόλου έγινε η δεύτερη τομή που αποκάλυψε μικρότερη αύλακα προσφορών με αποθεμιμένα άκαυτα οστά βοοειδούς και αγγεία ανακατεμένα και αυτά με πέτρες. Και στις αύλακες αυτές τα αρχαιότερα κεραμικά επιβεβαιώνουν την έναρξη της λατρείας τον 7ο π.Χ. αι., ενώ το πλήθος τους επιβεβαιώνει την ένταση της λατρείας στο χώρο μέχρι και τον 4ο π.Χ. αι. Μερικά αγγεία βρέθηκαν ολόκληρα, ένα μάλιστα με το όνομα του αναθέτη του *Ολυνπίχου* στη βάση. Στις αύλακες συλλέχθηκαν επίσης ειδώλια και χάλκινα αναθήματα, καθώς και πλήθος άκαυτων οστών. Είναι φανερό από την περιορισμένη αυτή έρευνα ότι η πλατεία που εκτεινόταν στα δυτικά του «Κτιρίου Ε» και του βωμού και που τον 4ο π.Χ. αι. ορίστηκε δυτικά από τη Θόλο, βόρεια από τις εξέδρες που στήθηκαν στην πλευρά του ναού του Ασκληπιού και νότια από εξέδρες και θησαυρούς, αποτέλεσε μέχρι τον ύστερο 4ο π.Χ. αι., από τον οποίο έχουμε τα τελευταία λείψανα προσφορών, τον κύριο χώρο συμμετοχής του πλήθους κατά τις εορτές αλλά και των μεμονωμένων ικετών του θεού στη λατρεία.

Η εξέλιξη της λατρείας σε σχέση με το «Κτίριο Ε», τον βωμό και τη Θόλο μπορεί τώρα μετά τα ανωτέρω να συνοψισθεί ως εξής:

α) Η λατρεία αρχίζει στο χώρο τον 7ο π.Χ. αι.

β) Κατά τους αρχαϊκούς και τους πρώιμους κλασικούς χρόνους στη θέση του «Κτιρίου Ε» λειτούργησε βωμός τέφρας, για θυσίες ολοκαύτωσης (αιματηρή χθόνια προσφορά στο θεό, στο Ασκληπιείο κυρίως ως *πρόθυση*) αλλά και για αιματηρές γενικά (προς την ουράνια υπόσταση των θεών) θυσίες. Αυτές προσφέρονταν στον Ασκληπιό αλλά και στον πατέρα του Απόλλωνα. Κατά τις αιματηρές θυσίες ένα μέρος της σάρκας του θύματος προσφερόταν στο θεό, πιθανότατα μέσα στον οίκο που λειτούργησε δίπλα στον βωμό, ενώ το υπόλοιπο καταναλωνόταν από τους πιστούς, είτε γύρο από την τέφρα είτε στις αβαθείς στοές του «Ε», όταν αυτές κατασκευάστηκαν είτε στην πλατεία όταν το πλήθος ήταν μεγάλο. Υπολείμματα τέτοιων γευμάτων απετίθεντο σε λάκκους (τις αύλακες) στην πλατεία, ως αφιερωμένα μέσω της λατρευτικής πράξης στο θείο.

γ) Ο αρχαϊκός και πρώιμος κλασικός βωμός εδάφους, με την κοιλότητα στο κέντρο ως βόθρο, δεχόταν μόνο χθόνιες, νηφάλιες προσφορές (χυμούς, μέλι, γάλα) αλλά πιθανώς και αίμα από το θύμα. Ο χθόνιος χαρακτήρας του βωμού αυτού υποδεικνύει λατρεία του Ασκληπιού, όχι του Απόλλωνος. Η αξονική σύνδεση της Θόλου, χθόνιου ενδιαίτηματος του Ασκληπιού, με αυτό τον βωμό-βόθρο γίνεται έτσι κατανοητή.

δ) Μέσα στον προχωρημένο 4ο π.Χ. αι. η αιματηρή γενικά θυσία (και η ολοκαύτωση) μεταφέρθηκε στον μνημειώδη βωμό ανατολικά του ναού του Ασκληπιού. Στο παραδοσιακό «Κτίριο Ε» παρέμεινε η διαδικασία της παράθεσης μεριδίου στο θεό (της *θείας μοίρας*) μέσα στον αναμορφωμένο ναΐσκο.

ε) Τα τελετουργικά γεύματα των πιστών μεταφέρθηκαν από την πλατεία στο Τελετουργικό Εστιατόριο¹⁹, που λειτούργησε κυρίως για τον σκοπό αυτό από το τέλος του 4ου π.Χ. αι.

στ) Τα νηφάλια συνέχισαν να προσφέρονται στον αναμορφωμένο παλιό βωμό δυτικά του «Ε», πιθανώς όμως ένα τμήμα τους –ή σε κάποιες περιπτώσεις– και στο υπόγειο της Θόλου. Η γυναικεία μορφή που εμφανίζεται μέσα στη Θόλο σε νομίσματα της Επιδαύρου του 2ου μ.Χ.

Αεροφωτογραφίες και αποτύπωση με σύγχρονες μεθόδους δείχνουν ότι ο βωμός βρίσκεται ακριβώς πάνω στον άξονα της Θόλου.

¹⁹ Κυριάκη 2012.

αίωνα (εικ. 5) και κρατεί οινόχρηστο στο ένα χέρι και κλειδί ή φιάλη στο άλλο είναι μάλλον ιέρεια και αποκαλύπτει πιθανώς μια σχετική με τα ανωτέρω πτυχή της σκοτεινής λατρείας στη Θόλο. Τη σχέση της Θόλου με τη θυσία είχε ήδη υποδείξει ο Ιωάννης Σβορώνος²⁰, παραβάλλοντας τα νομίσματα αυτά με σύγχρονα της Κορίνθου, στα οποία μπροστά στο Παλαιμόνιο του Ισθμού, αντίστοιχο με τη Θόλο χθόνιο οικοδόμημα με υπόγειο, εικονίζεται ο ταύρος της θυσίας.

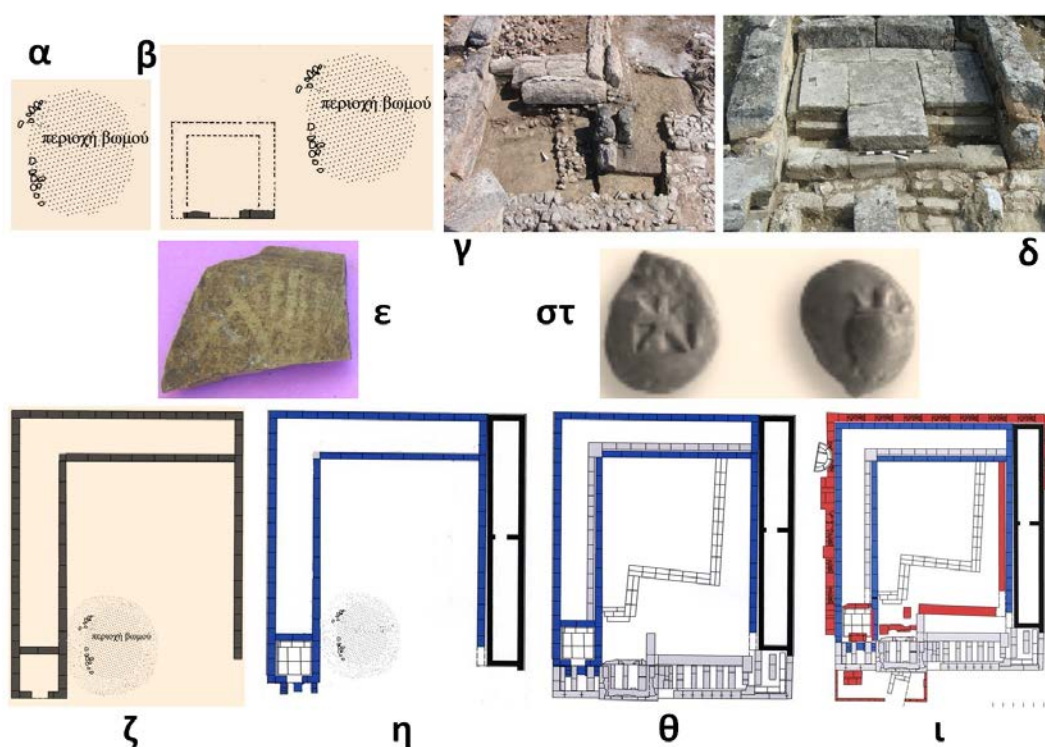
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Eckroth 2008: G. Eckroth, Meat, man and god. On the division of the animal victim at Greek sacrifices, στο: Α. Ματθαίου – Ι. Polinskaya (επιμ.), *Μικρός Ιερομνήμων. Μελέτες εις Μνήμην Michael. H. Jameson*, Αθήνα 2008, 259-290.
- Goldstein 1978: M. Goldstein, *The Setting of the Ritual Meal in Greek Sanctuaries, 600-300 BC*, Berkeley 1978 (ψηφιοποίηση 2008).
- Hermayr κ.ά. 2004: A. Hermayr – M. Leguilloux – V. Chankowski – A. Petropoulou, Sacrifices, στο: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA), I. Processions. Sacrifices. Fumigations. Dedications*, Los Angeles – Bâle 2004, 59-134.
- Καββαδίας 1884: Π. Καββαδίας, Γενική έκθεσις των εν Επιδαυρία ανασκαφών, *ΠΑΕ* 1884, 55-63.
- Καββαδίας 1900: Π. Καββαδίας, *Το ιερόν του Ασκληπιού*, Αθήναι 1900.
- Κυριάκη 2012: Β. Ε. Ε. Κυριάκη, *Το «Γυμνάσιο» – «Τελετουργικό Εστιατόριο», Κτίριο Χ,χ στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2012.
- Lambrinoudakis 1980: V. Lambrinoudakis, Staatskult und Geschichte der Stadt Epidauros, *Αρχαιογνωσία* 1, 1980, 39-63.
- Lambrinoudakis 2013: V. Lambrinoudakis, Grenzen im Asklepioskult, στο: M. A. Guggisberg (επιμ.), *Grenzen in Ritual und Kult der Antike*, Basel 2013, 93-112.
- Λαμπρινουδάκης 1981: Β. Λαμπρινουδάκης, Ανασκαφή Επιδαύρου, *ΠΑΕ* 1981, 173-179.
- Long 1987: Ch. R. Long, *The Twelve Gods of Greece and Rome*, *ÉPRO* 107, Leiden 1987.
- Petropoulou 1984: A. Petropoulou, *Studies in Greek Cult and Sacrificial Ritual*, PhD dissertation, University of Colorado, 1984.
- Pirenne-Delforge – Prescendi 2001: V. Pirenne-Delforge – F. Prescendi (επιμ.), «Nourir les dieux ?». *Sacrifice et représentation du divin, Actes de la VIe rencontre du Groupe de recherche européen «FIGURA. Représentation du divin dans les sociétés grecque et romaine»*, Université de Liège, 23-24 octobre 2009, *Kernos Supplément* 26, Liège 2011.
- Riethmüller 2005: J. Riethmüller, *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*, Studien zu Antiken Heiligtümern 2, Heidelberg 2005.
- Schmitt Pantel 1997: P. Schmitt Pantel, *La cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités*, *CÉFR* 157, Roma 1997².
- Svoronos 1901α: J. Svoronos, Die Polykletische „Tholos“ in Epidauros, *JIAN* 4, 1901, 5-34.
- Σβορώνος 1901β: Ι. Σβορώνος, Η Θόλος του Πολυκλείτου: Τάφος του Ασκληπιού και ιερόν της υγείας, *Πλειάς/Αρμονία* 6-7, 1901, 269-295.
- Tomlinson 1983: R. A. Tomlinson, *Epidauros*, London 1983.
- Φαράκλας 1972: Ν. Φαράκλας, *Επιδαυρία*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 12, Αθήνα 1972.
- Yavis 1949: C. Yavis, *Greek Altars, Origins and Typology*, Saint Louis 1949.

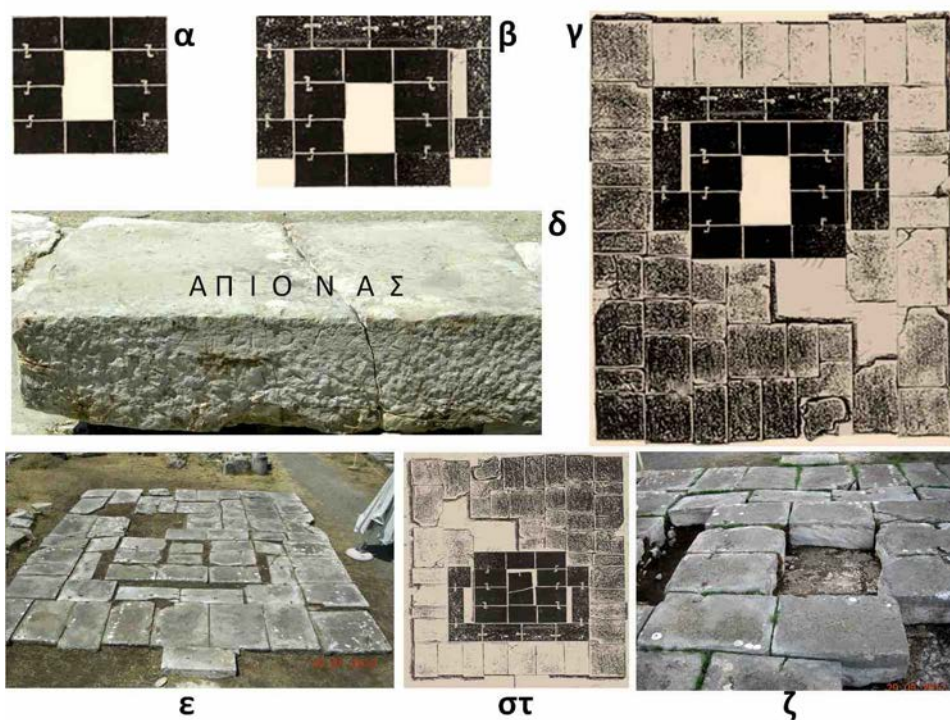
²⁰ Svoronos 1901α, ιδιαίτερα 12-21. Πρβλ. Σβορώνος 1901β, 269-295.

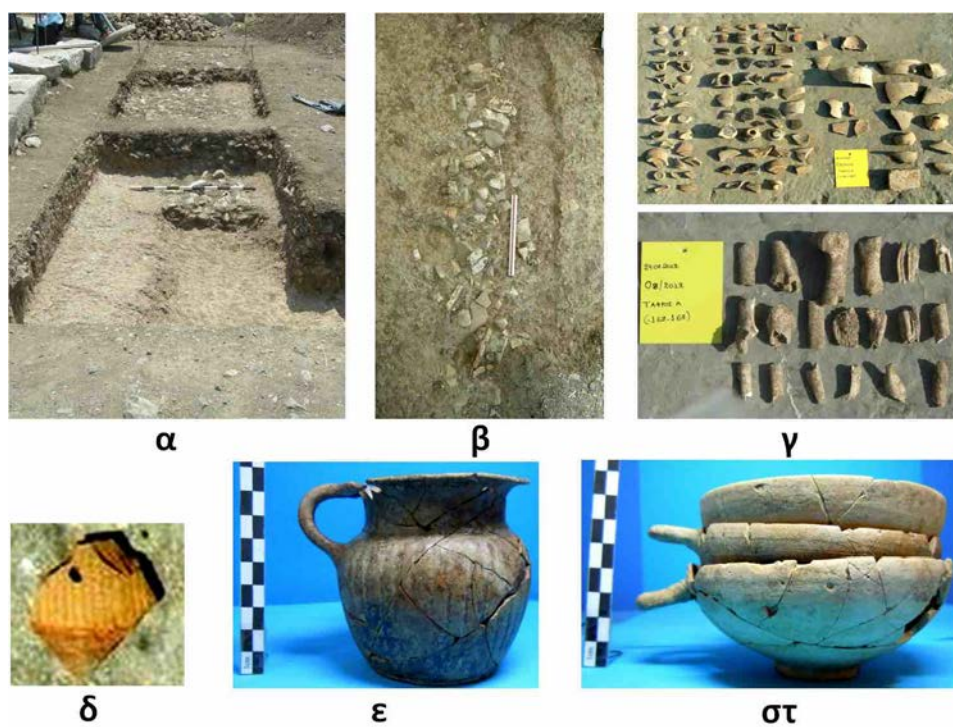
Εικ. 1. Το Κτίριο Ε από τα δυτικά (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.).

Εικ. 2. Φάσεις του Κτιρίου Ε: α) 7ος-6ος π. Χ. αι., βωμός τέφρας, β) 6ος- 5ος π.Χ. αι., βωμός τέφρας και οίκος, γ) λείψανα της κρηπίδας του βωμού και της τέφρας, δ) δυτικός (πρόσθιος) τοίχος αρχαϊκού οίκου, ε) τεμάχιο αγγείου 7ου π.Χ. αι. από την τέφρα, στ) νόμισμα Αιγίνης 6ου π.Χ. αι. από την τέφρα, ζ) 5ος-4ος π.Χ. αι., βωμός, οίκος, βόρεια και ανατολική στοά, η) 4ος π.Χ. αι., αναμορφωμένος ναῖσκος, προσθήκη νότιας στοάς, θ) Ελληνιστική φάση, προσθήκη δυτικής στοάς και προπύλου, ι) Φάση Ρωμαιοκρατίας (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.).

Εικ. 3. Φάσεις βωμού δυτικά του Κτιρίου Ε: α) Αρχαϊκός βωμός εδάφους, β) Βωμός 4ου π.Χ. αι. με θωρακείο, γ) Βωμός Ρωμαιοκρατίας, δ) Πλάκα που σφράγιζε το άνοιγμα του αρχαϊκού βωμού με την επιγραφή της Ηπίωνης, ε-στ) Ο βωμός όπως είχε διατηρηθεί, ζ) Το εσωτερικό κενό-χάσμα του αρχαϊκού βωμού αποκεκαλυμένο (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.).

Εικ. 4. α-β) Αποθέτες/αύλακες προσφορών μεταξύ βωμού και Θόλου, γ) Κεραμική και οστά από τις αύλακες, δ) Τεμάχιο αγγείου του 7ου π.Χ. αι. από τις αύλακες, ε-στ) Αγγεία από τις αύλακες (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.).

Εικ. 5. Νομίσματα της Επιδαύρου του 2ου μ.Χ. αι. με απεικόνιση της Θόλου (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.)

ISBN 978-960-89611-6-6

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (ΙΤΥΕ-ΕΚΔΕ)